

СПЕЦИАЛИЗИРАН НАУЧЕН СЪВЕТ
ПО НОВА И НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ
ПРИ ВИСШАТА АТЕСТАЦИОННА КОМИСИЯ

ДАРИНА ГРИГОРОВА ГРИГОРОВА

**РУСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ
ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за получаване на образователната
и научна степен “доктор”

София, 2002

ДАРИНА ГРИГОРОВА ГРИГОРОВА

**РУСКИЯТ ЛИБЕРАЛИЗЪМ
ПРЕЗ 80-ТЕ – 90-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК**

Шифър 05.03.04

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за получаване на образователната
и научна степен “доктор”

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: Доц. д-р Димитър Вечев

РЕЦЕНЗЕНТИ: Проф. д.и.н. Андрей Пантев

Проф. д.и.н. Христина Мирчева

София, 2002

Дисертационният труд е обсъден и насочен
за защита от разширено заседание на
Катедра по Нова и съвременна история,
Исторически факултет на СУ “Св. Климент Охридски”

Дисертационният труд се състои от увод, две глави,
заключение, списък на изворите и литературата (435 загл.)
с общ обем 243 стр.

*Защитата на дисертационния труд ще се състои
на .....2002 г. (четвъртък) от .....
в Големия салон - зала 102, бул. “Шипченски проход” № 52,
бл. 17 на БАН, ет. 1*

*Материалите по процедурата са на разположение
на интересуващите се всеки работен ден от 10. 00 до 17.00. ч.*

в Читалнята на Научния архив на Института по история на БАН,
бл. 17, ет. 1, след регистрация на пропуски.

Темата за историята на либералната идея в самодържавна Русия е актуална с предизвикателството, което се опитва да разреши: как една западноевропейска идея може да се внесе в една европейска по култура, християнска по дух, но източна като държавност руска империя.

Възприемането на либералната идеология е актуален въпрос и в постсъветска Русия с нейните постсъветски либерали.

Изборът на темата “Руският либерализъм през 80-те – 90-те години на XIX век” е определен от две основни причини:

първата е свързана с хронологическите рамки, заобикаляни от историографията на руския либерализъм, предпочиташа времето до 1881 г. и от края на 90-те години на XIX век и началото на XX век (подробно този въпрос се разглежда в историографския обзор);

втората е свързана с въпроса, защо все пак руският либерализъм не се оказва социалнопродуктивен и защо октомври 1905 г. не предотвратява октомври 1917 г.?

Първата причина за избора на темата е обвързана с втората – 80-те - 90-те години на XIX век са така жадуваните от П. Столипин 20 години, който иска “велика Русия”, а става жертва на “великите сътресения”.

Самодържавието обаче не иска да признае либерализма като единствена гаранция за неговото оцеляване и възприема либералите като основния си враг, подценявайки революционните мечтания на разночинската интелигенция.

Либерализмът в Русия (казано по чаадаевски) не побеждава не защото не е прав, а защото правото е на по-силния...

Целта на изследването е да се очертае проблемът, неговите хронологически и тематични параметри, което да оформи една достатъчно ясна концепция за генезиса,

приоритетите и тенденциите на либералната мисъл в Русия в края на XIX век.

Анализът на темата е подчинен на няколко цели, чието реализиране ще даде възможност да се разкрият специфичните особености и характеристики на либерализма в Русия и неговите разновидности в периода за 80-те – 90-те години на XIX век, който е неизследван както от руските, така и от чуждите учени:

Първо. Да се докаже, че възгледите на “новите” либерали от началото на XX век не се раждат изведнъж с политическите партии, а се оформят постепенно през 80-те – 90-те години на XIX век – годините, заклеймени като “Черный передел” (черен вододел).

Либерализмът в Русия очертава идейните си контури на два пъти, и то – парадоксално – при най-реакционните режими на XIX век!

При Николай I – втората половина на 30-те – средата на 40-те години на XIX век, е времето на “северното лято”, както поетично се изразява К. Д. Кавелин. Тогава се раждат славянофилската и западническата разновидности на руския либерализъм. “Поколението от 40-те” е главен участник в подготовката и реализацията на Великите реформи на Александър II.

При Александър III – през 80-те години, се създава програмата на “новия” руски либерализъм. Поколението от 80-те – 90-те години на XIX век – времето на късния романтичен либерализъм, когато политическият идеал – конституционната монархия, все още е цел, възпитава политическите герои от динамичната първа четвърт на XX век.

Второ. Да се докаже, че либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX век е “российский”, а не “русский”, както е прието в дореволюционната историография, в съветската, в част от постсъветската и в западната.

Проблемът за разликата между “российский” и “русский” става актуален през 90-те години на XX век след разпадането на Съветската империя. Този въпрос, съотнесен към изследваната тема, е ключов за правилното разбиране на идейните различия и връзки между общественно-политическите течения в Русия в края на XIX век. “Российский” означава имперски – понятието “россиянин” включва всички

поданици на империята, подобно на понятието “съветски гражданин”. Всеки великорус е “россиянин”, но не всеки “россиянин” е великорус. Либерализмът от посочения период не е “руски”, защото не изповядва националистичната идея “Россия для русских” (Русия за руснаците).

Трето. Да се докаже, че либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX век не може да бъде определен нито като “народнически”, нито като “буржоазен”, а като “селски”. За целта се сравнява икономическата програма на либералите с тази на т. нар. либерални народници.

Четвърто. Да се съпоставят либералните идеи от посочения период със славянофилската разновидност на либерализма в Русия, която за времето на 80-те години може да се определи като “ново-старо” постславянофилство.

Пето. Да се съпоставят либерализмът и консерватизмът от 80-те – 90-те години на XIX век и да се изясни в кои случаи двете идейни течения се проявяват като антиподи и в кои като двойници.

Шесто. Да се анализира позицията на либералите по трите ключови въпроса – печата, земствата и съдебната система в Русия от 80-те – 90-те години на XIX век, която разкрива взаимоотношенията либерали-власт.

Седмо. Да се докаже, че Манифестът от 17 октомври 1905 г. не е началото, а е началото на края на “новия” руски либерализъм.

Доказателствата се търсят в сравнителния анализ между програмите на двете основни политически либерални партии в Русия от 1905 г. – Съюза “17 октомври” (октябристите) и Конституционндемократическата партия (кадетите), с тези на либералите от 80-те – 90-те години на XIX век.

Темата “Руският либерализъм през 80-те – 90-те години на XIX век” е разработена чрез използването на документи от фондовете на основния руски архив РГАЛИ (Российский государственный архив литературы и искусства). Аргументите за доказване и разкриване на специфичните особености на либерализма в Русия в края на XIX век са търсени във фондовете на основните му идеолози: К. К. Арсениев, М. М. Стасюлевич, Л. З. Слонимски, А. Н. Пипин, К. Д. Кавелин. Кореспонденцията

на либералите от 80-те – 90-те години на XIX век - подобно на тази на техните предшественици от 30-те – 40-те години на същото столетие – разкрива характерните черти на това специфично и неповторимо обществено-политическо течение.

За разработването на темата са използвани и публикувани документи от РГБ (Российская государственная библиотека) и от ГПИБ (Государственная публичная историческая библиотека) в Москва.

Ценна информация за разкриване процеса на формиране и еволюция на либералните идеи в руската империя дават различните публикувани архиви, спомени, писма, както и дневници на изтъкнати политици и общественици.

През този период основно средство за общуване е била писмената форма, което дава възможност чрез различните видове документи да се проследят дискусиите, различните мнения по отделни и важни въпроси, вълнували руското общество, както и висшите правителствени кръгове в периода на контрареформите на Александър III.

От съществено значение за изясняване на въпроса за видовете “либерализъм” в Русия и неговите особености в периода на “Черный передел” освен богатото наследство от писма, дневници, спомени, както и правителствени документи, са различните периодични издания, които в края на XIX век са огромно количество.

Изобилстващата периодика приютява различни идеи, оформящи както приоритетите, така и очертаващите се тенденции в либералната мисъл, която по времето на Александър III играе ролята повече на опозиция без реални възможности за промяна, независимо от конструктивните и адекватни на действителността предложения.

Либералните идеи са водещи в издания като “Вестник Европы”, “Русская Мысль”, “Русские Ведомости”, “Былое” и “Голос”.

В други периодични издания либерализмът не е така застъпен цялостно във всички негови нюанси и детайли. Непоследователното отстояване на идеята за частна собственост, заклеяването на изброените по-горе издания като “буржоазни”, преобладаващото отрицателно отношение към западноевропейския парламентаризъм

дават основания да ги разграничим от чисто либералните издания.

Тази позиция се отстоява от такива полулиберални издания като: “Русское богатство”, “Отечественные записки”, “Неделя”, “Русь”, “Новости”.

Като контрапункт на либералните и полулибералните издания в сферата на писаното слово са консервативни издания като: “Московские Ведомости”, “Гражданин”, “Новое Время”, “Русский Вестник”. Публикуваните в тях материали ревностно отстояват идеята за защита на самодържавието. Консерваторите също са неудовлетворени от състоянието на държавно-правната система и издигат лозунга за изменение, но в реакционна посока.

Официалната линия на управленския елит намира точен и ясен израз в поредицата от закони, постановления и обръщения по страниците на двете най-авторитетни правителствени издания: “Правительственный Вестник”, “Журнал Министерства Юстиции”.

Информацията, получена от съвременниците от епохата на Александър III, чрез архивните документи и периодиката може да бъде оценена по достойнство главно чрез допълването, което дава огромното количество литература по темата либерализъм в Русия за XIX – началото на XX век.

От тематична гледна точка изследванията, посветени на либерализма в Русия, не го анализират като цялостно явление, а се съсредоточават върху отделни негови страни: либерален бюрократизъм (правителствено реформаторство), обществена мисъл, философски и политически течения, конкретни личности.

Темата за либерализма в Русия в изследвания период намира място и в общоисторическите изследвания, но и те избират само един ракурс, от който разглеждат либерализма в Русия: от юридическа гледна точка, от традиционна гледна точка, т. е. без нова историографска позиция, от сравнителноисторическа гледна точка.

Историографски хиатус. Общоисторическо изследване за либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX век *няма*. Стига се или до 1881 г., или се почва от края на 90-те години и най-вече от началото на XX век, т.е. преддверието на

революцията от 1905-1907 г., когато с политическите партии се възражда (вече в официална форма) политическият либерализъм, забравен след 14 декември 1825 г.

Дореволюционната историография няма физическото време да осмисли либерализма в Русия от последните двадесет години на XIX век. Историците от дореволюционното време (П. Н. Милуков, А. Д. Градовски, В. А. Маклаков и др.) са и участници в създаването на конституционната монархия в Русия след 17 октомври 1905 г.

Съветската историография дава негативна оценка на либерализма като буржоазна недоразвитост – следва В. И. Ленин. Вниманието ѝ е насочено главно към революционно-демократичното направление. За времето на Александър III се проследяват – обобщаващо – административните промени, но като вътрешнополитическа тема, към която либерализмът не е включен.

Съвременната руска историография за 80-те – 90-те години на XIX век разглежда либерализма в контекста на отделна проблематика, като проследяват изолирано отделни негови страни: земски либерализъм, либерално народничество, късно славянофилство, либералната гледна точка за външната политика.

Специални изследвания за “Вестник Европы” има за времето от средата на 50-те до края на 60-те години на XIX век.

Последните монографии, посветени на либерализма в Русия, правят успешен опит за обобщение, но темата се изследва до или след периода на 80-те – 90-те години на XIX век.

От хронологическа гледна точка либерализмът в Русия се датира най-общо от Екатерина II до Николай II, т. е. времето от 1762 до 1917 година. Тази датировка е компромисна, макар че в историографията има спорове и по този въпрос. Няма да бъдат предмет на конкретен анализ, тъй като това е съществено отклонение от основната цел на изследването, а именно либерализмът в Русия в края на XIX век.

Основната цел, която се преследва в изследването в очертаните хронологически рамки, се реализира чрез разработването на главните задачи, свързани със сравнителния анализ между идейните различия и общи характеристики

между класическия либерализъм от 80-те – 90-те години на XIX век и идейните му двойници; с опитите за очертаване на либералните идеи в областта на печата, земствата и съдебната система.

Структура на дисертацията: увод, две глави, разделени на четири (първата) и на три (втората) параграфа, заключение и библиография – извори и изследвания, с общ обем 243 с.

ГЛАВА ПЪРВА: “Либерализмът в Русия през 80-те – 90-те години на XIX век и идейните му двойници: консерватизмът, “либералното народничество” и “новото-старо постславянофилство” съдържа следните параграфи:

1.1. Типология на либерализма в Русия

Анализираме многопластовия характер на понятието “либерализъм” и прилагането му на руска почва.

Понятието “либерализъм” има гъвкавостта на средновековни граници. Подобно на тяхното териториално непостоянство, породено от честите войни, либерализмът приема различни очертания в зависимост от държавата, епохата, неговите представители.

Значението на либерализма зависи и от гледната точка (външнополитическа, икономическа и т. н.), която в определени моменти може да го отпрати до другата крайност или негов антипод, а всъщност негов идеен двойник – консерватизма.

По-честата практика в историографията е да се избере само един ъгъл, от който да се изследва определен общественик или владетел. Например Н. М. Карамзин традиционно се смята за консерватор с либерален уклон до разочарованието му от Френската революция, т. е. стремежът е да се маркира с 1789 г. преминаването му от идеите на либерализма към тези на консерватизма. При М. М. Сперански тази дата е 1826 г., при Александър I – 1812 г., при Николай I този момент липсва – изцяло е определен като реакционер, при Александър II – 1866 г., и т. н.

Този подход на пръв поглед академично систематизира нещата, но според нас ги опростява. Една от целите ни е и да покажем двойствената природа на либерализма в Русия и да се откажем от категоричната лекота, с която се определят течения,

личности, епохи, без това да означава, че приемаме понятието за относително – редуването на либерални с консервативни моменти не може да се сведе до една година.

Специално внимание отделяме на мотивацията на избора ни на определението **“росийски”, а не “руски” либерализъм**, и обратно – на **“руски”, а не на “росийски” консерватизъм** – за посочения период. “Росийски” означава имперски, т. е. за всички “россияни”, заложено е в титулатурата – “Самодержец Всероссийский”.

Една от спецификите на либерализма в Русия е, че той е имперски и като начало, заложено от Петър I, от една страна, и като реализация и бъдеще, каквито са виждали в империята либералите, от друга страна.

Оттук следва и парадоксът, че **либерализмът в Русия може да служи и за закрепостяване към държавата!** Пример за това е начинът, по който един принцип като майората (приет от Петър I) се развива в Англия и в Русия. В Англия той стимулира към предприемачество, т. е. към независимост, в Русия – към обвързване с държавната служба.

Докато в Англия либерализмът постепенно (от XVII в.) се развива и от умерената и крайната му форма се разклоняват нови течения – консерватизмът на Е. Бърк и радикализмът на Дж. Уилкс и Т. Пейн, в Русия разновидностите на тази политическа идея съжителстват едновременно и най-ярко в рамките на един век – XIX. Това обяснява срастването на “росийския” либерализъм с консерватизма и дори с радикализма (декабристите). Наистина, либерални прояви има и през XVIII век, но те са, за да служат на държавата (дори и дарствените грамоти на Екатерина II), но не и на обществото!

Изясняваме разликите между официалния (правителствения) и обществения либерализъм. Обхващаме различните представи на самите либерали за дефинирането на понятието “либерализъм”, като ги съпоставяме с тези на консерваторите.

Спираме се на най-ярките представители на руския консерватизъм от 80-те – 90-те години на XIX век: К. П. Победоносцев, М. Н. Катков, В. П. Мешчерски.

Интересното е, че и М. Н. Катков, и К. П. Победоносцев на младини са убедени либерали. М. Н. Катков е бил привърженик на английския политически модел. В историята на руската обществена мисъл за XIX век много често се наблюдава метаморфозата от либерал към консерватор, но никога обратната. Тук в пълна степен важи характеристиката на А. Херцен: “Не знаеш къде свършва либералът и къде започва изправникът”.

Най-реакционният манифест на Николай I, издаден при встъпването му на престола едновременно с екзекуцията на декабристите на 13 юли 1826 г., е написан от либерала М. М. Сперански. Теорията за официалната народност е оформена от либералния на младини С. С. Уваров.

Ключовите понятия от лексиката на либералите и консерваторите от 80-те – 90-те години на XIX век, които използваме, за да съпоставим двете идейни течения, са: “народ”, “самобитност”, “свобода”, “власт”, “равенство” и “църква”.

Заключението към този параграф е типологическа характеристика, която предлагаме вместо определение за либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX век, като го разглеждаме от следните гледни точки:

От гледна точка на руската история той е **класически**, т. е. в сферата на идеите, част от руската общественост, далече от организирания и партийния си облик от началото на XX век.

От гледна точка на европейската история той е **неолиберализъм**, т. е. **социален либерализъм**, който отхвърля принципа “laissez faire, laissez passer”. Известни изследователи на либерализма в Русия определят появата на руския неолиберализъм чак от началото на 90-те години на XIX век със земските конгреси (“нов буржоазен либерализъм”, или началото на XX век).

Според нас в теоретично отношение идеите на “росийския” неолиберализъм са оформени още от началото на 80-те години на XIX век.

От гледна точка на интересите, които защитава (общината, селската банка, преселванията, дребната земска единица), либерализмът в Русия от 80-те – 90-те години на XIX век е **селски**, т. е. идеологията му е **демократическа** (либералите

предпочитат за себе си названието “поборници за народните права”).

От гледна точка на социалната си принадлежност обаче либералите са част от образования слой на **буржоазията**, от която се разграничават, и което им придава една изтънчена самотност.

От гледна точка на националния въпрос либерализмът в Русия е **имперски**. Той защитава идеята за имперска нация, но не в ентическия смисъл (на руска имперска нация), а в гражданския и политическия смисъл (на “российска” имперска нация). В понятието “русско-подданных” либералите влагат смисъла, запълващ днес понятието “россиянин”. Това са всички граждани, без разлика в етноса; всеки великорус е “россиянин”, но не всеки “россиянин” е великорус. Академичните (и политическите) среди въвеждат понятието “россиянин” като заместител на понятието “съветски гражданин” след 1991 г.

От гледна точка на абстрактната представа за либерализма като “начин на мислене” либерализмът в Русия е **универсален**.

Прилагането на идеята обаче предполага индивидуален подход, който може да бъде или консервативен, т. е. чрез държавата, или радикален, чрез обществото, както става във Франция през 1789 г. В този смисъл либерализмът в Русия е **консервативен**, откъдето идва и основната му слабост, а именно – нерешаването докрай на въпроса за земята.

От гледна точка на различните видове либерализъм ние го разделяме на два типа: **правителствен (бюрократичен) и обществен**.

Правителственият има две страни: официална и неофициална, наречена от нас “**либерализъм в сянка**”. Въвеждаме този термин, тъй като за Русия – преди всичко за времето на първата половина на XIX век, е характерна тайнствеността, в която е обвита правителствената дейност. “Либерализъм в сянка” – това са проектите на Негласния комитет на Александър I и Комисиите при Николай I.

1.2. “Селският” либерализъм и “либералното народничество”

Селски (=демократически) либерализъм # либерално (=буржоазно) народничество. Съчетанието и в двата случая предизвиква смущение. Напомня на лошо построено

неравенство с разместени символи – естествената реакция е да се поставят на “място”: буржоазен либерализъм и селско народничество.

На пръв поглед в заглавието са свързани несъвместими от теоретична и от практическа гледна точка понятия. Но това, което е неадекватно за европейските представи (класическият либерализъм защитава буржоазните интереси), е естествено за руските (руският либерализъм защитава интересите на селяните, т. е. на народа).

Ако в Англия аристокрацията придобива буржоазна политическа психика вследствие на майората, в Русия буржоазията, получила съсловни привилегии (юридически закрепени от Екатерина II през 1785 г.), придобива според нас дворянска психика и поведение.

В този параграф изследваме икономическата програма на либералите от посочения период, формулирана от К. К. Арсениев през 1881 г. и подкрепена от Л. З. Слонимски, Ф. Ф. Воронов, М. М. Ковалевски и др. Съпоставяме я с тази на т. нар. либерално народничество, чиито основни представители са: В. П. Воронцов, С. Н. Кривенко, И. И. Каблиц (Юзов) и Н. К. Михайловски.

Анализираме гледните точки на либералите и на реформистките народници (отделяме внимание и на предпочитанието на термина “реформистко” пред “либерално” народничество) по следните въпроси: съдбата на общината в Русия, протекционизмът, неприкосновеността на частната собственост, руският капитализъм и виждането им за практическото осъществяване на техните идеи.

Доказваме, че либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX век не е нито “народнически”, нито “буржоазен”, а е “селски” и “демократически”.

На пръв поглед икономическите възгледи на либералите от 80-те – 90-те години на XIX век и тези на т. нар. либерални народници от същия период съвпадат по два особено важни момента: общината (приемането ѝ) и протекционизмът (отхвърлянето му). Но има и съществени разлики.

Първата разлика е въпросът за частната собственост върху земята. За либералите тя трябва да съществува успоредно с общинската, докато народниците я отричат. За С. Н. Кривенко земята “трябва да минава не в частно владение, а в държавна, земска или общинска собственост”, а В. П. Воронцов разработва план за “постепенна национализация на

земята”.

Оттук следва и *втората* разлика – отношението към капитализма. Народниците (И. И. Каблиц, В. П. Воронцов) отричат бъдещето му в Русия и гледат на общината като на средството за неговото избягване. Общината е основата на руския прогрес – това е кредото на руското народничество. Н. К. Михайловски, без да приема капитализма, не е краен и допуска неговото развитие в Русия. Либералите не отричат капитализма.

Третата разлика се изразява в отношението към индивидуализма (една от основните ценности на либералната система). В. П. Воронцов изцяло го отхвърля, като смята, че той може да съществува само в Европа. И. И. Каблиц разглежда народа като “колективна единица”, чиято “колективна мисъл” той поставя над тази на отделните личности. Индивидуализмът при И. И. Каблиц е на равнище социална група – според него те са три: интелигенция, граждани и народ.

Четвъртата разлика между двете направления откриваме във виждането им за практическото осъществяване на техните идеи. След провала на “отиването при народа” (“хождение в народ”) възниква “теорията на малките дела” (“теория малых дел”) на Я. В. Абрамов, според която “трудова интелигенция ще служи на народа.

Либералите не са против подобна инициатива, но разчитат и на държавата, защото тя дава ход на реформите. Затова и целта им е да въздействат на правителството чрез обществото с единственото средство (без да броим земствата), с което разполагат – печата.

Петата важна разлика е отношението към политическите свободи. Народниците са аполитични – за разлика от либералите.

Изброените разлики показват, че макар и “селски”, либерализмът в Русия от 80-те – 90-те години на XIX век не може да бъде наречен народнически.

1.3. Либералите от 80-те – 90-те години на XIX век и “новото-старо” постславянофилство (“Вестник Европы” и “Русь”)

Изясняваме, от една страна, гледната точка на либералите: К. К. Арсениев, К. Д. Кавелин, А. Н. Пипин, С. Н. Трубецкой, С. М. Соловьев, В. С. Соловьев, Н. Гекер и др., за славянофилството – “новото” и “старото”. От друга страна, се спираме на виждането на късните славянофили от 80-те години на XIX век и на главният им печатен орган – вестник

“Русь” – с главния му редактор И. С. Аксаков, както и на Ю. Ф. Самарин и А. И. Кошелев, за либерализма.

Сравнителният анализ е на базата на следните ключови проблеми: руската бюрокрация, или “руското зло”, характерни черти на руското общество, правото на религиозна свобода, мястото на мужика и всесъсловната волост, политическият идеал и произходът на властта.

Отделяме внимание и на специфичния за всички либерали в Русия – независимо от направлението им – патриотизъм, който ние определяме като “**чаадаевски**”.

1.4. Националният въпрос и либералите в Русия

Подробно се спираме на понятието “россиянин” и на съпоставката му с понятието “византиец” и “елин”.

Проследяваме връзката нация-либерализъм в Русия, както и гледната точка на либералите и от XX век за националния въпрос, и тази на болшевиките.

В общото за трети и четвърти параграф заключение мотивираме защо въвеждаме определението “ново-старо” постславянофилство, като се основаваме на сравнителния анализ на двете направления на либералната мисъл в Русия.

Приликите между “Вестник Европы” и “Русь” са тези черти, присъщи и на “истинските” славянофили от 40-те - 50-те години на XIX век, които ни дават основание да наречем И. С. Аксаков, от една страна, и “стар” славянофил и за времето на 80-те години на XIX век:

Отрицанието на “руското зло” (или както ние го наричаме – държава-моща, продължавайки мисълта на С. М. Соловьев, че историята на Русия е моща за руския народ, подобно на степта; държавата обаче е не по-малко безмилостна към руския народ от руските степи). На “руското зло” славянофилите, както пише В. С. Соловьев “противопоставяли принципа на човешките права”.

Свободата на словото, на печата, религиозната търпимост, защитавани от най-либералния (А. И. Кошелев) до най-консервативния (К. С. Аксаков) славянофил.

Създаването на обществено самоуправление.

Селският либерализъм - с някои изключения.

Чаадаевският патриотизъм (“любить Россию открытыми глазами”), с който руската интеллигенция отговаря на държавния патриотизъм.

Изброените прилики обхващат социалните проблеми на руското общество. Славянофилите винаги са се интересували от социалните, а не от политическите въпроси. През 40-те години на XIX век това е било неизбежно – било е време, когато Николай I “отмъщавал за страха си” (“мстил за свой страх”), както точно се изразява С. М. Соловьев (впрочем този израз важи и за Сталин).

И. С. Аксаков запазва тази традиция. За разлика от “старите” славянофили обаче, които са обсъждали само социални проблеми по принуда, а не защото са пренебрегвали политическите (с изключение на Константин С. Аксаков), Иван С. Аксаков и през 80-те години на XIX век поставя социалното над политическото.

Разликите между “Вестник Европы” и “Русь” ни дават основание да определим направлението на И. С. Аксаков, от друга страна, и като “ново” постславянофилство:

1. Политическият идеал. (И. С. Аксаков е “стар” славянофил в отрицанието си на конституцията, но е “нов” постславянофил в консервативните си убеждения, че самодържавната власт произлиза от Бога и царят стои над закона.)
2. Националният въпрос. И. С. Аксаков в това отношение е най-вече “нов” постславянофил, защото изповядва национализма (в много по-остра форма от Ю. Ф. Самарин) и панславизма; “стар” славянофил е, когато смесва понятията “православен” и “русский”, и обратното.

Ако либерализмът на славянофилите може да се нарече **православен**, то този на В. С. Соловьев и на “Вестник Европы” е **християнски** либерализъм.

Изхождайки от изброените черти, ние разглеждаме направлението на И. С. Аксаков и “Русь” като **“ново-старо” постславянофилство**.

“Ново-старо”, а не “старо-ново”, защото националният въпрос преобладава с откритата си националистична и панславистка тенденция.

“Старо”, защото И. С. Аксаков остава верен на гражданските свободи (с изключение на правото на религиозен избор на православните).

“Пост”, защото още през 70-те години на XIX век “истинското” славянофилство е

изживяно.

Независимо от недостатъците на руското общество, и “Вестник Европы”, и “Русь” остават оптимисти. Най-красиво описание на този оптимизъм дава К. Д. Кавелин: “В историята, както и в природата, мракът преди разсъмване (тъма перед рассветом) винаги се сгъстява и колкото по-гъст става, толкова по-скоро може да се очаква развиделяването.” “Тъма перед рассветом” обаче зависи от продължителността на нощта в Русия и може дълго да се “сгъстява”, докато трае руската полярна нощ...

ГЛАВА ВТОРА: “Либерализмът през 80-те – 90-те години на XIX век в Русия и контрареформите при печата, земствата и съдебната система” е съставена от следните параграфи:

2.1. Самодържавието и либералният печат през 80-те – 90-те години на XIX век

Наблюдаваме фактическото положение на “състояние на неопределеност” на печата, породено от съзнателната липса на закон, заменен от “временни правила”, е характерно за целия период от 1865 до 1905 г.!

Проследяваме състоянието на гласността (терминът не е на М. С. Горбачов) преди и след 1881 г. Така наречените контрареформи започват още при либералния Александър II.

Определяме отношението либерален печат - власт (цензура) до и след управлението на М. Т. Лорис-Меликов. Съпоставяме положението на провинциалния печат с това на столичния.

Освен позволените изяви на либералния печат разглеждаме и неофициалните опити за издаване на нелегален руски вестник в чужбина.

Силата на “Вестник Европы” е в постоянството, с което през 80-те – 90-те години на XIX век защитава либералните идеи на руска почва и съсредоточава либералния фокус на руското общество заедно с “Русская Мысль” и “Русские Ведомости”.

Основното искане на либералите за закон, подчиняващ печата на съдебната система, а не на администрацията, се реализира донякъде чак 1905 г.! Новите съдебни устави действат почти в цяла Европейска Русия още в началото на 80-те години на XIX век, което прави идеята реализуема, но събитията от 1 март 1881 г. отново отдалечават Русия от либералния курс. М. Т. Лорис-Меликов обявява, че исканията на либералите са “мечтателни илюзии”, а

през 1894 г. Николай II ги определя като “безсмислени мечтания”.

Посоката на либерализма в Русия от 80-те – 90-те години на XIX век, търсещ компромис и сътрудничество с властта, тръгва от “мечтателните илюзии” и се връща в “безсмислените мечтания”! Самодържавието отказва да се научи да сътрудничи с обществото, обществото на свой ред от 1905-1907 г. нататък отказва да повярва в илюзията на самодържавната власт.

2.2. Либерализмът в Русия от 80-те – 90-те години на XIX век и земствата

Отделяме внимание на най-важните моменти от земската дейност до и след 1889 и 1890 г., представляващи интерес за либералите: отношението земство-държава, земската статистика, земските финанси, земската избирателна система, отношението администрация - съд в лицето на земския началник и идеята за дребната земска единица.

Въздържаме се от употребата на термина “земски либерализъм”, тъй като идейният спектър на земствата е пъстър и включва както либерали-земци, така и консерватори-земци във всички оттенъци на тези понятия.

Либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX век може да се нарече “земски”, ако уточним разликата между понятията “земство” и “земски учреждения” – те не съвпадат. “Земството” е синоним на руския народ, на всичко онова, което е извън правителството. “Земските учреждения” в този вид, в който са през посочения период, не могат да бъдат наречени представители на “земството”.

Либерализмът от 80-те – 90-те години на XIX век може да бъде наречен “земски” само от гледна точка на това, че защитава интересите на “земството”, но не и на “земските учреждения”, докато в тях преобладават земевладелците.

Проследяваме основната задача на либералите – превръщането на “земските учреждения” в истински представители на “земството”. За да я реализират, те си поставят две цели:

Първата е “увенчаването на зданието”, или създаването на централен земски орган като представителна институция на цялото “земство”, или народа.

Втората е създаването на “всесъсловна волост”, или “дребната земска единица” (“мелкая земская единица”), която като посредник между селяните и уездното

земство ще бъде последната брънка, необходима за свързването на “земското учреждение” със “земството”.

“Увенчаването на зданието” и “дребната земска единица” са двете “липсващи звена” в еволюцията на земствата. Липсата на първото обрича земствата на политическо безсилие до 1905 г., липсата на второто им пречи да си създадат опора в народа – сред селяните, които не се научават на гражданско поведение.

2.3. Третата власт и либералите от 80-те – 90-те години на XIX век

Анализираме отношенията администрация-съд през гледната точка на либерали и консерватори от посочения период. Чиновникът в Русия е имунизиран срещу съдебна отговорност през целия XIX век и в началото на XX век, докато простосмъртните граждани могат да попаднат винаги в категорията “политически неблагонадежден”.

Отделяме внимание на тези черти на съдебната реформа, които либералите безусловно защитават през 80-те – 90-те години на XIX век: мировият съд и институтът на съдебните заседатели.

Проследяваме как и при кои случаи се отразява на решенията на съдебните заседатели различният начин, по който селяните възприемат закона.

Разглеждаме и връзката правителство - либерали чрез комисиите, свиквани през 90-те години към съдебното министерство за преразглеждане на съдебното законодателство, т. е. практическото участие на либералите в съдебната система.

И либералите, и консерваторите, и властта не отричат проблема с липсата на законност в Русия, който според първите е свързан пряко със съдебната система и земствата. Законност в Русия обаче няма не само през 80-те – 90-те години на XIX век, но и в началото на XX век. Основата на икономическото благосъстояние на Русия – отношенията на селянина със земята, се основават не на закон, а на обичаи, на специални селски съдилища – от волостния съд до губернкското присъствие.

Главният нарушител на законността в Русия обаче си остава властта – нейните представители в лицето на администрацията (имунизирана от съдебно преследване), “руското зло”. Според В. Маклаков едва с конституцията от 23 април 1906 г. се слага началото на руската законност. Либералът не е заслепен, не смята, че може за един ден всичко да се

промени, но се надява, че преходът към правова държава е започнал.

Действително, конституцията юридически отменя стария строй, но как? В “Очерки русской жизни” Н. В. Шелгунов красиво се изразява за реформите на Екатерина II, че “почерком пера” (“с едно драсване на перото”) тя създава “мешчанското съсловие”, или средната класа. Конституцията от 23 април 1906 г. също създава законността “с едно драсване на перото”. Ако след Екатерина II Русия разполага с два века, за да създаде “средний род людей”, то за прехода от “перото” (1906 г.) към реалността (?) няма никакво време – Русия е в цайтнот поради приближаващата Първа световна война.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: “17 ОКТОМВРИ 1905 ГОДИНА – НАЧАЛОТО ИЛИ НАЧАЛОТО НА КРАЯ НА НОВИЯ РУСКИ ЛИБЕРАЛИЗЪМ?”

Съпоставяме програмата на либералите от 80-те – 90-те години на XIX век с тази на най-влиятелните либерални партии от 1905-1907 г. (кадетите и октябристите), за да покажем, че идейната матрица на “новия” руски либерализъм е готова още в началото на 80-те години, от една страна, а от друга, че 17 октомври 1905 г. бележи началото на края на либералните идеи в Русия.

Либерализмът след 17 октомври 1905 г. става, от една страна – *полулиберален*, с отказването си от неприкосновеността на частната собственост и с приемането на идеята за национализация на земята, а от друга страна – *полуляв*, с толерантното си отношение към идеята за революция или за “социална справедливост”.

ПРИНОСИ

1. Изборът на хронологическите рамки на темата – за първи път се разглежда общоисторически либерализмът в Русия през 80-те – 90-те години на XIX век, като се анализира основният изразител на либералната идея за посочения период – либералният кръг “Вестник Европы” и съпричастните му “Русские Ведомости” и “Русская Мысль”.
2. Подходът на изследването е комплексен и обхваща сравнителен анализ на либералите и основните идейни течения за 80-те – 90-те години на XIX век: консерватизма, т. нар. либерално народничество и късното славянофилство.
3. Предлага се концепция за типология на либерализма в Русия от посочения

период, която включва различни негови черти и определения, свързани с тях: социален, консервативен, селски, чаадаевски, християнски, имперски, буржоазен по социалната си принадлежност, но демократически по идеология и др.

4. Въвеждат се нови понятия, свързани с конкретни явления в руската история за XIX век: “либерализъм в сянка”, “ново-старо” постславянофилство, “селски” либерализъм и др.